

A házasság mint *intézmény*: védjük, ne védjük?

A címben szereplő „intézmény” szó nem véletlenül került dőlt betűkkel nyomtatásra. A házasságról mint szociológiai értelemben vett intézményről lesz szó, még hozzá azért, hogy elgondolkozzunk azon – a vitaindítás céljából is –, érdemes-e, s ha igen, milyen módon érdemes az *intézmény* védelmére kelni.

Egyáltalán, a védelmére kell-e kelni? Munkatársainkkal egy kérdőív megfogalmazásán dolgoztunk, amelyben többek közt a válaszolók családi állapotára is rá akartunk kérdezni. A munkadokumentumban egy kategóriába kerültek az élettársi kapcsolatban élők és a házasságban élők, amit a megbeszélésen részt vevő házasságok kifogásoltak, még hozzá meglehetősen intenzitással. Érzésük és véleményük szerint élés lényegi, minőségi különbséget jelez, hogy valaki házasságban, vagy élettársi kapcsolatban él. A két állapotot egy kategóriába soroló munkatárs viszont az esetleges diszkriminációra hívta fel a figyelmet.

Ez az eset is jól szemlélteti, hogy a kérdés, többek közt, érzelmi és politikai töltettel is bír, más szóval igen összetett. Ez a remélhetőleg diskurzust indító tanulmány „csak” szociológiai szempontból elemzi a házasságot, vagyis megvizsgálja, hogy milyen értelemben beszélhetünk a házasságról mint *intézményről*. A házasság azonban szervesen összekapcsolódik a családdal, olyannyira, hogy amennyiben a házasságról beszélünk, szükségszerűen foglalkoznunk kell a családdal is. A két fogalom nem értelmezhető egymás szinonimájaként, mégis arra kérem az olvasót, hogy ne válassza szét a kettőt, hanem a felvetett gondolatot, ahol csak lehet, alkalmazza mind a házasságra, mind pedig a családra.

A házasság mint szociológiai intézmény ismertetése előtt ütköztetem azokat a nézeteket, amelyek ennek túlhaladottsága, mi több, a károssága mellett érvelnek, azokkal, amelyek a házasság fontosságáról, jelentőségéről szólnak. A szociológiai ismertető után viszont felsorolom azokat a területeket, amelyek megfontolásra, illetve vitára adnak lehetőséget. Írásomban empirikus adatokra legfeljebb csak utalok, részben a tömörség kedvéért, részben pedig azért, hogy evvel is serkentsem a hozzászólást. Konklúziót nehéz lenne erre a témára itt

és most, s főleg jelen tanulmány keretében adni, ezért előre is elnézést kérek az olvasótól, ha írásom „befejezetlen mondatként” záródik.

Vélemények és ellenvélemények

A Praeger Kiadó 2002-ben jelentette meg a házasság XXI. századi „újjaélesztéséről” szóló könyvét. A mű mind az USA-ban, mind pedig Angliában megjelent. Az előszóban Linda J. Waite arra hívja fel a figyelmet, hogy az amerikaiak és a nyugat-európaiak többsége gondolkodás és fenntartás nélkül elhitt olyan állításokat, mítoszokat a házasságról, amelyek csak a fantázia termékei voltak, rosszabb esetben politikai programokon alapultak, de tényleges alapjuk nem létezett. Melyek ezek a megalapozatlan állítások?

Waite szerint az első ilyen mítosz az, hogy a házasság csak egy darab papír, vagyis az ilyen érvelés szerint nem az számít, hogy aláírok-e valamit egy állami hivatalban vagy egyházi épületben, hanem az, hogy mit érzek a másik iránt. Csakhogy az a bizonyos papír igenis sokat számít: tartósabbá, biztonságosabbá, s ezáltal „kívánatosabb beruházássá” teszi a kapcsolatot. Annak ígérete, hogy a két fél együtt marad, lehetővé teszi azt, hogy a házastársak egymást támogassák, számíthassanak a másik segítségére, s így együtt fejlődjenek, teljesebben ki. Divatosan szólva önmagukat (is) jobban megvalósíthatják.

A következő mítosz azt mondja, hogy a házasság esetleg fontos lehet a gyermekek, s így a gyermekes családok számára, de egyáltalán nem az a gyermekteleneknek. A házasság mellett érvelők azonban nemcsak arra hivatkoznak, hogy a házasság valóban fontos a gyermekek számára, hanem arra is rámutatnak, hogy a hitvesi kapcsolatban élők egészségesebbek, boldogabbak, vagyonosabbak, mi több, a szexuális életük is boldogabb.

A harmadik mítosz szerint a házasságban élő nők jobban ki vannak téve a családi erőszaknak. Csakhogy az adatok azt mutatják, érvel Waite, hogy ennek épp az ellenkezője igaz, mind a családi otthonon belül, mind azon kívül. A házas nők – és tegyük hozzá, a házas férfiak is – kisebb gyakoriságban válnak erőszakos cselekedetek áldozataivá. A nőket sokkal kisebb arányban zaklatja, illetve bántalmazza a férjük, mint a volt férjük, udvarlójuk, volt udvarlójuk, vagy éppenséggel az élettársuk.

A következő mítosz így érvel: mivel a házasság személyes kapcsolat, ezért a két személyen kívül senki és semmi más nem számít, a házasságba senki sem szólhat bele, főleg az állam nem. Való igaz, a házasság személyes kapcsolat is, de annál sokkal több. A házasság jogi kötelék, civil státusz, pozíció, sokak számára vallási kötelék. A házastársaknak olyan köteleességeik vannak, és olyan jogokkal bírnak – egymást és gyermekeiket, valamint a közösséget és az államot tekintve –, amelyek kizárólagosan a házasságkötéssel lépnek érvénybe. Ha a házasságok zátonyra futnak, nemcsak a családok, hanem a helybéli közösség, mi több az állam és a társadalom is komoly nehézségekkel és problémákkal kell hogy megküzdjön.

Az ötödik mítosz szerint a házasság ugyan jó a férfiak számára, de egyáltalán nem az a nőknek. A nők ugyanis – e mítosz alapján – a házasságban házi rabszolgákká válnak, ami tönkreteszi nemcsak érzelmi egészségüket, hanem karrierjüket is. A férfiak bezzeg a „teremtés koronáiként” az otthon királyai lesznek, s az így birtokolt-bitorolt hatalomból adódóan egészségben és boldogságban élnek. Ha ez valaha így is volt, mutat rá Waite, manapság biztosan nincs így. A legtöbb házas asszony fizetésért is dolgozik, a férfiak többsége pedig valamilyen formában és mértékben kiveszi részét az otthoni munkából. A háztartással, családdal kapcsolatos döntéseket a házastársak közösen hozzák meg. A házasság tehát mindkét nem tagjainak fizikai egészségét, érzelmi életét gazdagítja, vagyis a nőt és a férfit is boldogabbá teszi.

Az utolsó mítosz azt mondja, hogy amennyiben a házastársak nem jönnek ki egymással, akkor általában a legjobb megoldás a válás, még abban az esetben is, ha gyermekeik vannak. Bár ezt az elképzelést meggyőző kutatási eredmények egyáltalán nem támasztják alá, napjainkra mégis szinte erkölcsi normává vált. A legjobb és legfrissebb kutatások azt mutatják, hogy ahol mindennapossá és intenzívvé vált a konfliktus, akár fizikai, akár verbális formában, ott a gyermekek valóban szerencsésebbek lesznek, ha a házasság felbomlik. Ott azonban, ahol a házasság „csak” unalmas vagy érzelmileg nem kielégítő, esetleg ha nem mentes ugyan a feszültségektől, ám intenzív konfliktusról nem beszélhetünk, a gyermekek jobban járnak, ha a szülők együtt maradnak. Úgy is megfogalmazhatnák, hogy viszonylag kevés az olyan válás, amely valóban az intenzív konfliktusokkal terhes házasságokat szünteti meg; a legtöbb válás – mintegy hetven százalékban – olyan házasságokat érint, amely a gyermekek szempontjából tekintve ha nem is a legtokéletebb, de jó volt. Végezetül megfontolandó az is, hogy

amennyiben a kevésbé boldog, avagy boldogtalan házastársak együtt maradnak a nehéz időkben, nagy többségükre öt éven belül (ismét) ráköszönt a boldogság.

Ezek a mítoszok az okai annak, hogy olyan sokan rosszul választottak, mi több, sok helyen rossz családpolitikát léptettek életbe. Ha tehát, mondja Waite, azt szeretnénk, hogy a házasság mint intézmény újból vitálissá váljék, akkor elsősorban ezeket kell hatástalanítanunk, ami pedig csak úgy történhet, ha rámutatnak a házasság igazi természetére, s így láthatóbbá, pontosabban a média diktatúrájának korszakában közismertebbé válnak csodás hatásai is. Előbb azonban ismerjük meg, hogy mitől és hogyan lesz a házasság szociológiai értelemben intézmény.

A házasság intézménye

A házasságnak mint szociológiai értelemben vett intézménynek a megértéséhez először magát a szociológiát kell definiálnunk. Morel Gyula megfogalmazásában a szociológia a magatartás emberi szabályozásának, mint olyannak a tudománya, „mely szabályokat meghatározott folyamatokon át az emberek tipikus társadalmi egységei teremtik meg, és önmagukra nézve érvényesnek ismernek el; ezek alkotják a szociológiának az összvalóságra vonatkozó jellegzetes érdeklődési területét”.

Az egyes kulcsfontosságú kifejezések közül itt csak röviden foglalkozhatunk a „folyamatokkal”, illetve a „tipikus társadalmi egységekkel”, viszont részletesebben kell elemeznünk a „magatartásszabályozás mint olyan” összetevőit.

A „folyamatok” alatt azokat a tevékenységi láncokat és eljárásokat értjük, amelyek a magatartás szabályozásának, ellenőrzésének, illetve ezek kidolgozásának, terjesztésének, védelmének és esetenkénti megváltoztatásának módjait biztosítják. Az „emberek tipikus társadalmi egységei által teremtett” kifejezés egyrészt utal arra, hogy a társadalmi magatartás szabályozása nem „természeti törvények” által történik, másrészt pedig arra, hogy a szabályozást tipikus egységek hozzák létre. A család például önmaga is olyan egység, amely szabályoz, ugyanakkor maga is szabályozott más csoportok, közösségek által.

Elemzésünk szempontjából a szociológiai definíciójában a legfontosabb kitétel az, hogy az az emberi magatartás szabályozásának *mint olyannak* a tudománya. Ez a „mint olyan” adja meg a

szociológia sajátos szemléletmódját, mely a magatartás emberi szabályozásának a magatartásmintákon, szerepeken, intézményeken és kultúrán keresztüli megvalósulását vizsgálja. Ez a négy elem az, ami megkülönbözteti és elhatárolja a szociológiát más társadalomtudományoktól – mint például a jog-, közgazdaság- vagy politikatudománytól.

Magatartásminták, normák

A magatartásminták vagy normák alatt olyan társadalmi szabályzókat értünk, amelyek szabványosítják és összehangolják a gondolkodás vagy a cselekvés egyes eseteinek módját. Az olyan nyelvi kifejezések jelzik ezeket az elvárásokat, mint például a szokás: „nálunk ez a szokás”; a láz: „sportolási láz”, a hullám: „szex-hullám”; a mentalitás: „tipikus vezetői mentalitás”; a szabály: „az intézet működési szabályzata”, és így tovább. A család életéből vett példa lehet erre az a hazánkban is elterjedt gyakorlat, hogy a hazaérkező férj vagy feleség csókkal üdvözli hitvestársát. Más kultúrákban pedig megfigyelhető az, hogy közterületen a férj néhány lépéssel a felesége és a gyermekek előtt halad. Végezetül idesoroljuk azokat az apró szokásokat, rítusokat is, amelyek minden családban megtalálhatók, s amelyek összefűzik a családtagokat, de csak őket. Sajátos kifejezések lehetnek ezek, „melyek csak a családban használatosak, különleges jelentéssel bírnak, [de ide tartozik] az ünnepek megülését azonos módja, stb.”

Szerepek, intézmények és kultúra

Egy bizonyos társadalmi pozícióhoz – másként státuszhoz – kötött, egymással összefüggő magatartásmintákat, normákat nevezzük szerepeknek. Megfogalmazhatjuk ezt úgy is, hogy egy pozíciót, mondjuk az apát, társadalmilag elismert, vagyis az édesapai státuszhoz kötött személyiségjegyekkel látnak el. Az apa szerepéhez például hagyományosan a következő normák, magatartásminták társulnak: a család kiadásaihoz szükséges anyagiak előteremtése, a ház körüli kisebb javítási munkák elvégzése, a tűzifa felvágása, a gyermekek nevelése és fegyelmezése, és így tovább. Egy-egy ember természetesen több társadalmi pozíciót is betölt, de a hozzájuk kapcsolódó szerepek nincsenek mindig egymással összhangban, azok konfliktusok forrását képezhetik.

A szerepen belüli konfliktusra leginkább a középszintű vezetők helyzete szolgáltat példát. A brigádvezetői pozícióban lévő személytől egészen mást vár el az üzemvezetőség, mint az irányítása alatt dolgozó munkások. Ma már az sem lehetetlen, hogy egy kisgyermekes nő katona legyen. Az ő esetében könnyű rámutatni, hogy az anyasági és katonai szerep hogyan kerülhet egymással konfliktusba. Amíg az előbbi megkívánja, hogy gondoskodjék gyermekéről, legyen jelen, főleg akkor, amikor az beteg, addig katonai hivatása azt várja el tőle, hogy adott esetben távoli országba utazzon, sőt még életét is feláldozza. Ilyen esetben szerepek közti konfliktusról beszélünk. A nők munkaerő-piaci megjelenése és erősödése nagyon sok ilyen szerepek közti konfliktussal gyengíti a hagyományos családi „szereposztást”.

A szerepek pozíciókhoz kötött normák, az intézmények viszont már szükséglet-kielégítési normák. Az intézmények szociológiai értelemben nagyszámú magatartásmintából és társadalmi szerepből tevődnek össze, melyeken keresztül a társadalom biztosítja tagjai általánosabb és fontosabb szükségleteinek kielégítését. Ha az elvárásmintáknak ez a szükségletkielégítő rendszere „a cselekvés során úgy megszilárdult, hogy teljesen magától értetődően legitimnek tekintik, akkor az egész szociális rendszerben elfoglalt helye szempontjából célszerűen 'intézménynek' tekintjük.” Ilyen értelemben beszélhetünk a családról is, mint intézményről. A hagyományos, vagy az úgynevezett nukleáris családban megtalálható az anya és az apa, valamint a gyermek pozíciója a hozzájuk kapcsolódó magatartási szabályokkal, elvárásokkal és normákkal. Évszázadokon át az ilyen család elégítette ki a férfi és a nő emocionális, valamint szexuális igényeit, és ugyanakkor biztosította a gyermek nevelését is.

A kisgyermekek felnevelését, az érzelmek, valamint szexuális vágyak kielégítését valamilyen formában minden emberi társadalomnak biztosítania kellett, és kell ma is. Az intézmények jelentősége abban áll, hogy elég csak egyszer dönteni a különféle feladatok ellátásának módjáról, azok szabályozásáról, azt követően az emberek már konkrétan a feladatra, annak végrehajtására tudnak koncentrálni. Ebből azonban látszik az is, hogy az intézményt hosszabb időtartamra tervezik, s így az a folyamatosság, tartósság biztonságát is megadja a résztvevőknek. Az intézmény tehát egyrésztől szükségleteket elégít ki, másrésztől viszont szabályoz, s a szabályozáson keresztül „tartósít, konzervál” is.

A kultúra, szociológiai értelemben, végső soron az egyes normák összessége, mert ez alkotja az összes magatartásminta, szerep és intézmény viszonylag konzisztens együttesét. Ezeknek viszonylagos homogenitása, illetve az a tény, hogy egy bizonyos számú személyre egységesen

vonatkozik, azt eredményezi, hogy ezek összefüggő rendet, szabályrendszert képeznek. A kultúra biztosítja tehát egy társadalom tagjainak belső gondolkodásmódjára (belső magatartására) és cselekvésére (külső magatartására) vonatkozó valamennyi szabály viszonylagos összhangját.

A kultúra tehát a szerepeken és intézményeken keresztül magában foglalja az összes normát, más szóval magatartási előírást vagy cselekvési szabályt. A kultúra az, ami a társadalmi tényeket leginkább átfogja, meghatározza. A normákat viszont végső soron az értékek határozzák meg. „Társadalmi értékek alatt nézeteknek egy meghatározott csoportját értjük, melyek egy adott szempont (pl. szépség, erkölcs, hasznosság) szerint fontosságuk vagy kíváncs voltuk alapján rangsorolják a személyeket és dolgokat, s mely nézeteket az emberek kötelező érvényűnek fogadnak el.” Az értékekből származtatjuk tehát a magatartási mintákat, normákat, de az értékek maguk is gondolkodásminták, normák. Frappáns megfogalmazásban az „értékek ... olyan magatartási előírások, melyekkel más magatartási előírások jogosságát igazoljuk.” A család jelenkori helyzete szempontjából a szociológus tehát felteheti úgy is a kérdést, hogy a hagyományos család, mint intézmény, olyan szükséglet-kielégítési és szabályzó normák összessége-e, amely normák megfelelnek korunk értékeinek? Amennyiben eltérés van a normák és értékek közt, annak egyik oka „beépített jellegű”, az intézmények szükségletkielégítő és szabályzó funkciója közt ugyanis eredendően feszültség van.

Intézményi feszültség és a család

Amint láttuk, az intézmények bizonyos szükségleteket elégítenek ki, de szabályoznak is. A szabályozás biztosítja a kiszámíthatóságot, tartósságot. A problémák, illetve a feszültségek azért keletkeznek, mert miközben a világ és vele együtt a körülmények változnak, a tartósságra berendezkedett intézményi szabályozás konzerválást is eredményez. Az intézmények szükségletkielégítő és szabályzó-konzerváló funkciói közt a feszültség elvileg feloldhatatlan. Mert minél tartósabb egy intézmény, annál tökéletesebben teljesíti szabályzó funkcióját, viszont annál gyengébben hajtja végre szükségletkielégítő funkcióját. Ez az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha vagy az egyik, vagy a másik funkcióból engedünk, feláldozunk.

Az évszázadok folyamán a család és a házasság is alakult, fejlődött, változatos formákat öltött. A törzscsaládos formában a kutatók feltételezése szerint a szexualitásnak semmiféle szabályozása nem létezett, más szóval csoportházasságról beszélhetünk. A későbbiekben a

szűkebb rokonság, mint például a szülők és gyermekeik, valamint a testvérek között tiltották a nemi kapcsolatot. A következő szakaszra a poligámiát tételezik fel uralkodónak, amit aztán a monogám házasság vált fel. Ezt a Bachofen és Morgan által elképzelt evolucionista folyamatot azonban a későbbi kutatások nem igazolták.

Általánosan elfogadottnak tűnik viszont az a nézet, mely szerint a korunkra jellemző nukleáris család vagy családmag a középkor végéig olyannyira ismeretlen volt, hogy a német nyelvben például még szó sem létezett a szülők és gyermekek elkülönült, privát csoportjára. Tény viszont az is, hogy már a XVII. századtól kezdve ez a forma kerül számszerű túlsúlyba. Magyarázatként egyesek azt hozzák fel, hogy akkoriban már a házasság előfeltétele az önálló háztartás megteremtése volt, amit a birtok, saját műhely vagy más kereseti forrás tett lehetővé. A modern gazdasági és társadalmi követelményeknek a nukleáris család felel meg, mert ez mozgékonyabb, a lakó- és munkahely változtatást könnyebben végzi, a nagyszülők és rokonok, valamint maguk a szülők – konzervatív – befolyása kevésbé érvényesül. Egyesek úgy vélik, hogy hasonló okokból az úgynevezett gyűjtögető és vadász társadalmakban is a nukleáris család lehetett a domináns, mert ez a fajta életmód meglehetősen nagy mozgékonytságot igényelt. A többcsaládos együttműködés és együttélés az agrártársadalmak sajátosságaként jelent meg, amit ismét a nukleáris család váltott fel az ipari társadalmakban.

De nem csak a család formájában, hanem a családtagok közti kapcsolat terén is jelentős változások történtek a múltban. Az 1700-as évek második feléig az érzelmek teljesen alárendelt szerepet játszottak a párkapcsolatokban. A szexualitás is meglehetősen érzelemmentes volt, az tulajdonképpen a család fennmaradását volt hivatott szolgálni az utódok biztosításán keresztül.

A fenti példák jól szemléltetik az intézményen belüli feszültséget. A család különféle formái bizonyos szükségleteket elégítettek ki, de ezek a formák a körülmények változásaival maguk is megváltoztak. Nézzük meg most azt, hogy a közelmúltban milyen normatív elvárások éltek, és bizonyos mértékben élnek még ma is a házassággal és családdal szemben.

A szerzők általában termelési, fogyasztási, reprodukciós, a felnőttek pszichés védelmi és a gyermekek szocializációjával kapcsolatos funkciók ellátását tulajdonítják a családnak. Cheal ezt a listát kiegészíti még azzal, hogy a család társadalmi kontrollt is gyakorol tagjai felett. Ezek már általánosan megfogalmazott, egy intézmény által biztosított funkciók, amelyeket azonban magatartásminták, normák szintjén is meg lehet fogalmazni, illetve az egyes

társadalmak meg is fogalmazzák. Annak tárgyalása, hogy a közelmúltban az úgynevezett hagyományos család és házasság, mint intézmények, milyen normákat, elvárásokat fogtak össze, illetve, hogy a jelenkor ezeket a normákat milyen kihívások elé állította, természetes és logikus átmenetet képez témánk következő részéhez, melyben majd ezekre a normákra épülő olyan megfontolásokat vizsgálunk, amelyek vitára adnak lehetőséget.

A hagyományos normák és a jelenkori kihívások

Nock a tradicionális családdal kapcsolatban több mint egy tucatnyi ilyen normatív elvárást említ, hat témakörben csoportosítva. Az elsőben, az egyén szabad választása és a szerelem témakörében rámutat, hogy a párválasztás ma szinte kizárólagosan az egyén joga és lehetősége, amelybe a szülőknek egyre kevesebb beleszólásuk van. A párválasztást pedig a gazdasági megfontolások helyett a legtöbb esetben szerelem előzi meg, amelyet a biztonság érzése, társas kapcsolat, életre szóló elkötelezettség, erotikus vonzódás és vonzás, a másik idealizálása és altruizmus jellemez.

A következő témakör a személyes érettséggel, felnőtté válással foglalkozik. Ezek szerint hagyományosan a házasság, a családalapítás jelzi a felnőtté válást. Ehhez kapcsolódik egy másik normatív elvárás, pontosabban elvárás megszűnése, méghozzá a szülői felelősségvállalások, kötelezettségek véget érése. Nock a tradicionális család jellemzőihez sorolja harmadik témakörként a heteroszexualitást is. A család meghatározza továbbá a nemek szerepét, nevezetesen a férfit az elsődleges kenyérkeresőt, a nőt pedig az elsődleges, vagy fő otthonteremtőt, gyermeknevelőt.

Az ötödik témakörben a hűséget és monogámiát jellemzi avval a kijelentéssel, hogy sokat segít elemzésünkben az, ha a házasságon belüli szexualitást egyfajta tulajdonként kezeljük. Valamit birtokolni annyit tesz, hogy a) a tulajdonosnak joga van azt használni, b) másnak nincs erre joga, és c) a tulajdonos jogainak érvényesítéséhez kérheti a társadalom segítségét. Ezekre épül – legalább is a nyugati társadalmakban – a monogámia elve és gyakorlata.

A hatodik témakörben a szülőséggel kapcsolatos jellemzőket és normákat említi. A hagyományos felfogásban a házasság egyértelművé teszi az apaság, s ezen keresztül a legális származás kérdését. Az apa így már nemcsak a felesége, hanem gyermeke anyagi ellátásáért is felelős, az anya pedig azért, hogy gyermekét nevelje.

Korunk azonban ezeket a normatív elvárásokat jelentősen „felborította”. Kitolódott például az első házasságkötés ideje, más szóval a házasságkötés már nem, vagy nem szükségszerűen a felnőtté válást jelzi. A jellemzően magasabb életkorban történő házasság egyúttal azt is eredményezi, hogy megnő a hajadonok és nőtlenek, mai kifejezéssel élve a „szinglik” aránya.

Egy másik jelenség a szülőséggel kapcsolatos elvárások alól húzza ki a talajt. Az 1960-as évektől kezdve ugyanis jelentősen megnőtt a házasságon kívül született gyermekek száma. Hazánkban például 1980 és 2000 között ez a mutató megnégyszereződött. Egyidejűleg emelkedik a válások aránya is.

Megnőtt a partnerkapcsolatban, azaz a házasságon kívül együtt élő hajadon és elvált nők aránya. Evvel a jelenséggel – mint a házasság potenciális alternatívájával – kapcsolatban fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy mennyire tartósak az ilyen kapcsolatok, s hogy hány gyermek születik belőlük. Gödri (2002) vizsgálatai alapján az élettársi kapcsolatok instabilabbak, s ennek következtében valószínűsíthető az is, hogy kevesebb gyermek születik belőlük. Végezetül meg kell állapítani azt is, hogy nemcsak a családok átlagos gyermekszámának csökkenéséről kell beszélnünk, hanem a tartósan alacsony termékenységi mutatókról is. Vagyis ma már a házasságok „reprodukciós feladatukat” sem töltik be.

Egy megjegyzés erejéig érdemes reflektálnunk arra a szociológusok és politikai döntéshozók által is sokszor követett gyakorlatra, amely a családot feladatai, funkciói alapján definiálja. A probléma az ilyen definíciókkal egyrészt az, hogy bármi, ami a megnevezett feladatokat betölti, pusztán az ellátás, teljesítés ténye által a definiált jelenség vagy tárgykör alá eshet. Ha a gyermeknevelést és a felnőttek szexuális, érzelmi életének biztosítását tekintenénk a család feladatának, akkor nemcsak a heteroszexuális, hanem a homoszexuális párokat, illetve a partnerkapcsolatban élőket is szükségszerűen családnak kell tekintenünk. Másrészt az ilyen definiálás körkörös érvelést eredményez, amely nemcsak a család esetében, hanem minden más jelenség, intézmény esetében ellentmond a logika szabályainak. Egy további probléma a funkcionalista definíciókkal Cheal szerint az, hogy azok nem veszik figyelembe, hogy a családok egy el nem hanyagolható része diszfunkcionális, azaz nem töltik be a „megkívánt” funkciókat. A másik probléma már inkább politikai természetű, nevezetesen az, hogy – amint említettem is – a döntéshozók azért alkalmazzák szívesen a funkcionalista definíciókat, mert azokkal olyan újabb csoportokra is alkalmazhatják a „család” jelzőt, amelyek korábban nem minősültek azoknak, s ez újabb adóbevételi forrást jelenthet a kormánynak.

Megfontolandó kérdések, területek

A megfontolásra ajánlott kérdések nagyobb része a hagyományos normákhoz kapcsolódik, egy kisebb része azonban általánosabb természetű. Először a hagyományos normákkal kapcsolatos problémás területeket nézzük át.

A hagyományos normákhoz kapcsolódó kérdések

Nock első témakörében az egyik normaként megfogalmazható elvárás az, hogy az egyén döntsön arról, hogy megházasodik-e, s hogy kivel. Ehhez adódik egy következő norma, nevezetesen, hogy a házasságkötést szerelem előzze meg. Ma ez természetesnek tűnik, de korábban egyáltalán nem volt általános, sőt bizonyos kultúrákban és közösségekben ma sincs így. Gondoljunk csak az – akár a szülők, akár egy vallási vezető által – előre elrendezett házasságokra mondjuk a hindu világban vagy az Egyesítő Egyházban, de a zsidó kultúrában sem szokatlan a szülők által megtervezett házasság. Még mielőtt dühödten elhajítanánk e kiadványt, fontoljuk meg, hogy mi előny származhat a mások által kigondolt és elrendezett, szerelem nélkül kötött házasságból. Mivel az ilyen házasságok a szülők által megállapított összeillésre, racionalításra, valamint kidolgozott férfi és női szerepekre alapulnak, ezért ezek sokkal stabilabbak. A stabilitást segíti elő az is, hogy a férj és a feleség azonos kulturális, vallási háttérű, amelynek következtében hasonló lesz a rokonok, családi barátok értékbeállítottsága is, ami különösen fontos akkor, ha konfliktus esetén a házaspár tanácsért fordul másokhoz. Ilyen esetben a családok, rokonok már csak azért is sokkal inkább hajlamosak a segítségre, támogatásra, hisz ők voltak azok, akik összehozták a házasságot.

Ha a mások által elrendezett és szerelem nélküli házasságkötést eleve elvetjük is, mint valami olyat, ami teljesen idegen a mi beállítottságunktól, azt a kérdést mindenképp fel kell tennünk, hogy a házasság mennyire csak a leendő férj és feleség magánügye, más szóval, a közösségnek mekkora befolyása lehet, vagy kell legyen a házasságkötésben és a családi életben. Ezt a kérdést nemcsak azért kell feltenni, mert a közösség segítheti, támogathatja a házasságot és a családot, hanem azért is, mert a közösség egyes tagjai, a rokonok, jogot vagy jogokat is formálhatnak egy adott családdal szemben. Az utóbbira az Egyesült Államokban

olyan esetek hívták fel a figyelmet, mint például a Finn- és a Troxel-ügyek, valamint a kubai születésű Elian Gonzales feletti gyámsági pereskedés, hazánkban pedig a „dávodi kislány” esete.

Az autóbalesetben megsérült Virginia állambéli Hugh Finn már több éve a szó szoros értelmében csak vegetált kórházi ágyában. Felesége, Michelle, szeretne volna, ha a férjét életben tartó gépeket lekapcsolják, de a szülők ebbe nem egyeztek bele, azt mondták, ha Michelle már nem lesz képes ápolni fiukat, majd ők megteszik. A bíróság végül a feleség kérésének helyt adott, s Hugh Finn 1998. október 9-én elhunyt. A Troxel-ügyben a nagyszülők unokalátogatási és láthatási jogát kérdőjelezte meg az egyik szülő. A Gonzales-féle per viszont már sokkal nagyobb „közösséget” érintett, amennyiben az apa gyámsági jogát anyátlan gyermeke felett nemcsak a távoli rokonok, hanem az amerikai Bevándorlási Hivatal, a State Department – a Külügyminisztériumnak megfelelő amerikai intézmény –, mi több, általában az antikommunisták is megkérdőjelezték. A média pedig mindezt látványosan „tálalta”. Magyarországon pedig 1998. március 20-án a Bajai Városi Bíróság megtiltotta, hogy egy 13 éves dávodi kislány elvetesse magzatát, holott mind ő, mind törvényes képviselője ezt szeretne volna. Az ügy előzménye, hogy a kislány először egy katolikus paphoz fordult tanácsért, aki a gyermek megtartására buzdította őt. A kislány megtartotta volna a magzatot, de anyja terhesség-megszakítási kérelemmel fordult a bajai városi kórházhoz. A történetekről hallván a pap értesítette az Alfa Magzat-, Csecsemő-, Gyermekek- és Családvédelmi Szövetséget, s így került az ügy a bíróság elé. Időközben azonban a Magyar Televízió Híradója közölte az anya és a kislány nevét, a települést, ahol élnek, valamint lakásuk címét. Az ügyet itt is felkapta a média, a kislány abortusza körüli perek, majd a másodfokú bírósági döntés értelmében engedélyezett műtét naponta szerepelt híradásokban. Ezek az esetek jól példázzák nemcsak az általuk felkorbácsolt szenvedélyeket, hanem azt is, hogy az érintettek köre milyen hatalmasra duzzadhat.

A közösség azonban segíthet is, s nemcsak a házasság kríziseiben, ahogy azt a rendezett házasság kapcsán már említettem, hanem sokkal korábban, a megfelelő házastárs kiválasztásában is. A közösség – akár társadalmi szinten is! – elősegítheti, hogy a házasulandók „bekerüljenek a piacra”, hogy ott minél nagyobb számban, s minél alaposabban ismerkedhessenek meg másokkal. A közösség – itt már inkább a barátok és a rokonok – a későbbiekben viszont a „rózsaszín ködben” lebegő párok összeillőségét objektívebben láthatja, s megfontolásra intheti őket az elhamarkodott döntést illetően.

Sajnos a jelenlegi tendenciák azt mutatják, hogy a közösség, a társadalom inkább a házasság ellen dolgozik. Az egzisztenciális feltételek hiánya miatt kitolódik a házasságkötések ideje, azaz egyre idősebbek a házasságra lépők. Márpedig a tanulmányok befejezése után, a munkába állással jelentősen leszűkül azoknak a köre, akivel a fiatal potenciálisan párkapcsolatba kerülhet. Gondoljunk csak a hosszú munkaidő, na meg a túlórák által megkurtított szabadidőre. De ezt gátolja az az önmagában véve jogos kezdeményezés is, amely egyes munkahelyeken a szexuális zaklatások elkerülése végett tilt mindenfajta személyes jellegű közeledést. Paradox módon a házasság előtti együttélés, mely egyes körökben szinte normává vált, éppen arra hivatkozva, hogy a lehető legalaposabban ismerjék meg egymást a felek, mielőtt összeházasodnának, növeli annak esélyét, hogy az ilyen kapcsolat elválással végződjék. S bár az élettársi kapcsolat megelőzheti ugyan néhány össze nem illő pár házasságkötését, de az esetek többségében az együttélésből fakadó érzelmi kötődés miatt megnehezíti a rossz kapcsolat mihamarabbi megszüntetését, valamint az újabb, egészséges és megfelelő kapcsolat kialakítását. Más szóval hosszabb ideig „kivonja” az együttélőket a potenciális párok „piacáról”.

A közösség megfelelő oktatással és elvárással – szociológiai értelemben: normával – elősegíthetné, hogy a fiatalok és kevésbé fiatalok megtalálják a megfelelő társat. Egyes egyházak megkívánják, hogy a templomi esküvőt megelőzően a párok úgynevezett jegyesoktatáson vegyenek részt, s ennek szükségességét már néhány állam is felvetette. Ezek az államok, a jelek szerint, már ráébredtek arra, hogy a stabil házasság a közösségnek, a társadalomnak is hasznot hozhat, illetve a „saját zsebükön érzik”, hogy az instabil házasságok, illetve a felbomlásukból adódó problémák finansiális, még hozzá súlyos finansiális nehézségek előidézői. A házasságra való felkészülést középiskolákban, főiskolákon és egyetemeken is oktatni lehetne. Végezetül mindenképp megemlítendő itt a média megfelelő hozzáállása is, amely nélkül minden jó szándékú kezdeményezés csírájában elpusztulhat.

Nock témakörénél az elsőben és az ötödikben is megfogalmazódott normaként a hűség, még hozzá az életre szóló hűség, és ehhez szorosan kapcsolódva a monogámia. A szerző kifejti továbbá, hogy segíthet, ha a házasságon belüli szexualitást egyfajta tulajdonként kezeljük. A váltást és változást szinte normának tekintő posztmodern korunkban azonban a hűség, mint érték, ha talán nincs is megkérdőjelezve, mindesetre „elavultnak” vagy legalábbis gyakorlatilag nehezen kivitelezhetőnek tűnhet. Evvel szemben azok, akik az életre szóló házasság mellett teszik le voksukat, érvelésükben felsorolják mindazokat az előnyöket,

amelyeket a „mítoszokkal” kapcsolatban tanulmányom elején már én is ismertettem: a tartósságból fakadó biztonság „kíváncosabb beruházássá” teszi a házasságot, amelyben az egyén is jobban kiteljesedhet, nem is beszélve a gyermekekről.

A kiábrándító magyar valóság azonban az, hogy – mint Gödri Irén írja – „amennyiben a jelenlegi trendek nem változnak – a napjainkban kötött házasságok jelentős hányada, közel 40 százaléka fog válással végződni.” Van-e arra mód, lehetőség, hogy a házasságkötés, illetve az azt felbontó válás, ne csupán egyfajta jogi aktus, vagy szerződés legyen? Egyes sztárok nyomán ma már mások is szabályos, közjegyző által hitelesített szerződést kötnek leendő párjukkal házasságuk idejére, és arra is, hogy váláskor kinek mi lesz a jussa. Ez a beállítottság, az ilyen jogi elrendezés természetesen csak még labilisabbá, ideig-óráig tartó kapcsolattá teszi a házasságot. Ez pedig magának a társadalomnak, az államnak sem jó, legalábbis hosszú távon nem az, mint ahogy azt némely kormány már fel is ismerte. Van-e ebből a szorult helyzetből kiút?

Az Egyesült Államok három államában, köztük Louisiánában, e célból vezették be a „szövetség típusú házasságot”. Az ilyen házasságok célja nem a válások megnehezítése általában, hanem annak biztosítása, hogy akik elkötelezetten hisznek az életre szóló hűségben és házastársi elkötelezettségben, azok ilyen irányú beállítottságukat intézményesen, jogilag is kifejezhessék – és védhessék. Más szóval: nem kötelező az ilyen típusú házasság; aki úgy érzi, hogy a másikkal való együttélése csak maximum néhány évig tartható fenn, az továbbra is szerződéses típusú házasságot köthet. Akik viszont ennél elkötelezettebbek, s a szövetségi típust választják, azok először is józanul és alaposan meg kell hogy fontolják házasságkötési szándékát; másodsor jogi kötelezettség mellett vállalják, hogy a házasság kritikus, nehéz periódusaiban – melyek szükségszerűen jelentkeznek egy ilyen típusú kapcsolatban – a házasság megőrzését, fenntartását elősegítő intézkedéseket tesznek ; s végül harmadik feltételként beleegyeznek abba, hogy a válás csak nagyon limitált körülmények között mondható ki számukra.

A szövetség típusú házasság népszerűsítői és terjesztői „alvó óriásnak” tartják ezt a lehetőséget. Ugyanakkor tisztában vannak avval, hogy az ilyen jellegű intézményt jogilag nem, csak a jó példa vonzerejével lehet ajánlani a házasságról cinikus elképzeléseket valló polgártársaiknak. „A szövetségi típusú házasságot biztosító törvénykezés nemcsak elősegíti és bátorítja az evangelizáló, példát mutató házasságokat, hanem szüksége is van az ilyen

házasságokra. Az egyéneknek biztosaknak kell lenniük az ígéret, az adott szó megtartásának, a nehéz időkben való kitartás, a személyes áldozathozatal és a gyermekekkel szembeni kötelezettségek megtartásának értékében.” A gyermekekért vállalt kötelezettségek arra utalnak, hogy felnőttek feladata a gyermekek számára megfelelő környezetet, otthont teremteni, valamint az is, hogy megóvják őket a felnőttek, a házaspárok közti konfliktusok káros hatásaitól. A megfelelő környezet, otthon magában foglalja azt is, hogy a gyermeknek legyenek szülei, pontosabban legyen apjuk is. Ez azonban már átvezet egy következő normával kapcsolatos megfontolásokhoz.

Nock hatodik témakörében a szülőséggel kapcsolatos normákat tárgyalja, melyek szerint a házasság egyértelművé teszi az apaság, s ezen keresztül a legális származás kérdését. Ennek következménye, hogy az apa nemcsak a felesége, hanem gyermeke anyagi ellátásáért is felelős. Itt azonban nemcsak jogi kérdéssről, pénzről, asszony- és gyermektartásról, hanem sokkal többről: a férfinak mint férjnek és apának a személyes jelenlétéről, példaadásáról is szó van. Fontos a „mint férj és apa” hangsúlyozása, mert a felelősség – normákban is megfogalmazva – kétirányú. A továbbiakban azonban csak a gyermekekre fókuszálok, hisz egyrészt itt a szülőséggel kapcsolatos normákról lesz szó, másrészt a gyermektelen házasságok felbomlása és válással való rendezése után a felek az esetek döntő többségében csak önmagukért lesznek felelősek.

Becslésekre hivatkozva, Horn szerint az 1990-es években született amerikai gyermekek mintegy 60 százaléka gyermekkoruk jelentős részét apa nélkül fogja le- és megélni. Ehhez a képhez azonban még azt is hozzá kell tennünk, hogy az egyszülős háztartásokban élő gyermekek 75 százaléka még 11 éves kora előtt megtapasztalja a szegénységet, míg a kétszülős háztartásokban élő gyermekek csupán 20 százaléka „részesül” ugyanebben a tapasztalatban. Magyarországon a „*magas gyermekszám*” növeli a szegénnyé válás esélyét, de 1-2 gyermek esetében is rendkívül magas a szegénnyé válás esélye, ha a háztartásban csupán *egyetlen szülő* él.” Horn továbbá arra is rámutat, hogy az USA-ban az erőszakos bűncselekmények elkövetőinek döntő többsége olyan férfi, aki apa nélkül nőtt fel. Ilyen a nemi erőszakot elkövetők 60 százaléka, a gyilkossággal vádolt fiatalok 75 százaléka, valamint a javítóintézetbe került fiatalok 70 százaléka. Az apátlan háztartásokban felnövő gyermekek nagyobb valószínűséggel hagyják abba még általános iskolás korban a tanulmányaikat, nagyobb arányban zárják ki őket oktatási intézményekből, többen válnak alkohol- és kábítószer-függővé, nagyobb valószínűséggel lesznek gyermekbántalmazás

áldozatai, és nagyobb számban kísérelnek meg serdülőként öngyilkosságot. A társadalomtudományok kevés alkalommal mondhatnak ki valamit olyan bizonyossággal, mint azt, hogy „ahol az apaság inog, vagy elakad, ott szenved a gyermek”. További elemzésében Horn arra hívja fel a figyelmet, hogy sem a gyermektartási díj fizetésének törvényi biztosítása, sem a látogatási jog garantálása, illetve e kötelezettség betartatása, de még az együttélés sem biztosítja a gyermekek számára azt a kiegyensúlyozott és normális fejlődésükhöz szükséges légkört, amelyet a házasság tud nyújtani. Márpedig ha az apátlanság ennyi problémát okoz, s nemcsak az egyénnek, az apa nélkül felnövő gyermeknek, hanem következményeiben a társadalomnak is, akkor érdemes megfontolni a házasságnak – mint intézménynek is – a védelmét, erősítését, melyet egyébként a Magyar Alkotmány is előír az állam kötelességeként. Az intézmény védelmének lehetőségeihez, illetve problémáinak vizsgálataikor azonban néhány általánosabb természetű megfontolást is figyelembe kell vennünk.

Általános megfontolások

Az első általános természetű megfontolás, mellyel e tanulmány keretében foglalkozom, szorosan kapcsolódik a házasság alternatíváiként emlegetett formákhoz, illetve az azokkal kapcsolatban felmerülő problémákhoz. Amíg a kutatók közt meglehetősen egyetértés uralkodik abban a kérdésben, hogy az élettársi kapcsolat sem az abban élő felnőtteknek, sem a korábban született, sem az e kapcsolatból származó gyermekeknek nem biztosít olyan kedvező feltételeket, mint a házasság, a homoszexuális párkapcsolat biztosította feltételekkel kapcsolatban már nincs ilyen egyetértés. Az egyet nem értés forrása a tudományos vizsgálatokkal kapcsolatos szokásos problémákon túl leginkább az úgynevezett nullhipotézis nem megfelelő alkalmazásában keresendő.

Egy tudományos vizsgálat során a kutatónak két hipotézist kell ellenőriznie: a kutatási hipotézist és a nullhipotézist. A kutatási hipotézis szerint függő változókra egy – vagy több – független változó van hatással, azaz a függő változóban bekövetkezett változást a független változó(k) változása okozta. A nullhipotézis ezzel szemben azt mondja, hogy a függő változóban bekövetkező változást nem a független változók módosulása okozta, hanem a véletlen. A két hipotézis nem teljesülhet egyszerre, mert kizárják egymást.

Vizsgálódásunk szempontjából a problémák a nullhipotézis téves értelmezésekor jelentkezhetnek, ha a kutatás természete azt kívánja meg, hogy a nullhipotézist ne lehessen

elvetni. Ilyen a hagyományos családdal, házassággal kapcsolatos alternatív formák – mint például a homoszexuális párok – vizsgálata. Károsodnak-e, és szenvednek-e valamilyen hátrányt a homoszexuális párok által nevelt gyermekek a hagyományos házasságban felnővekvőkkel szemben? E kérdés eldöntésénél a Lerner és Nagai által megvizsgált kutatások mindegyike melegegedett annak megállapításával, hogy a nullhipotézist nem lehet elvetni, azaz ha volt is változás a két gyermekcsoport közt, az csak a „véletlennek tudható be”. Csakhogy a nullhipotézist nem lehet ugyanolyan „egyszerűséggel” elfogadni, mint azt elvetve a kutatási hipotézist bizonyítottnak tekinteni – esetünkben azt, hogy a homoszexuális párok által nevelt gyermekek valamilyen hátrányt szenvedhetnek. A nullhipotézis érvényességének, el nem vethetőségének ugyanis két oka lehet: az egyik az, hogy valóban nincs kapcsolat a függő és független változók közt, a másik pedig az, hogy a kutatás megtervezésében és kivitelezésében lévő hibák miatt nem derült fény a különbségre.

A nullhipotézist egyszerűen elfogadják tehát azt már nem vizsgálták meg, hogy a többé-kevésbé megegyező képességekkel rendelkező gyermekcsoportoknál a megegyezést mi biztosította, illetve mi okozhatott volna eltérést, ha bizonyos – a kutatók által meg nem nevezett, hisz nem is vizsgált, vagy rossz módszerekkel vizsgált – körülmények nem álltak volna fenn. Összességében tehát a nullhipotézis kritikátlan elfogadása önmagában még nem bizonyítja, hogy a két „szülőtypus” ugyanolyan – jó vagy káros – hatással van a gyermekekre. A hagyományos házasság mellé tehát csak komoly kutatásokkal megalapozott alternatívákat szabad ajánlani.

A jogalkotás azonban, úgy látszik, nem minden esetben ilyen megfontolt, s ma már több országban is kiterjesztették a házasság jogi kategóriáját a homoszexuális párokra. Ez a folyamat persze nem volt zökkenőmentes, mert igen sok kérdést, problémát hozott a felszínre, nem utolsósorban azt az általános kérdést, hogy mit is nevezünk, illetve mit nevezzünk házasságnak? A házasság, illetve a család szociológiai értelemben vallott intézményén belüli feszültség tárgyalásánál már szemléltettem, hogy a család fogalma – valamint intézménye, formája – hogyan alakult az évezredek folyamán. Itt most csak két megfontolással szeretném azt kiegészíteni arra az esetre nézve, hogy milyen problémák jelentkeznek akkor, ha a család elnevezést, mint jogi kategóriát, kiterjesztjük a homoszexuális párokra. Az első szempont, amin érdemes elgondolkodni, meglehetősen „funkcionalista”. Akkor nevezzünk egy emberi közösséget családnak, ha az teljesíti azokat a funkciókat, amelyeket „hagyományosan” a

család látott el. Bár a homoszexuális párok a család igen sok szerepét átvállalhatják, gyermeknemzésre *eleve* képtelenek.

A másik megfontolandó elképzelés az, hogy ne nevezzük a homoszexuális – vagy akár az élettársi kapcsolatban élő – párokat családnak, legyen más a nevük, de illessék meg őket ugyanazok a jogok, amelyek a hagyományos értelemben vett családokat megilletik. Ennek azonban az lenne a következménye, hogy már a jogi megkülönböztetés – s az abból származó esetleges kedvezmény – sem ösztönözné az embereket a valóban elkötelezett párkapcsolatra.

Mi legyen hát a megoldás? Ha sem a fogalom kiterjesztése, sem annak jogi következményektől mentes leszűkítése nem hozhat teljes megoldást, talán legjobb lenne, ha hagynánk mindent úgy, ahogy van, vagy ahogy majd alakul. Mit mondhat erre egy szociológus?

Összegzés helyett

Szociológusként, az intézményben rejlő belső feszültségre reflektálva, az ember tudja, hogy az az intézmény – esetünkben a család –, amely nem képes szükségletkielégítő vagy szabályzó funkciójából engedni, ezek valamelyikét részlegesen feláldozni, az halálra van ítélve. Az ember azért találta ki az intézményeket, hogy azok megkönnyítsék életét, ellensúlyozzák ösztönszegény mivoltából fakadó gyámoltalanságát. Ha mindent úgy hagy(hat)nánk, ahogy *most* van, „konzerválnánk” korunk ellentmondásait, vagyis a meglévő feszültségeket. Legyünk hát tétlen szemlélők? Egyesek lehetnek azok, de mások felismerve a folyamatok számukra kedvező irányát, megpróbálnák azt saját érdekeik, értékeik szerint befolyásolni.

A szociológus erre a pontra rámutatva tud konstruktívan hozzászólni a vitához. Amint láttuk, a magatartásminták, normák az értékekből vezetődnek le. Jeleztem azt is, hogy a jelenkori normák és értékek közti eltérés egyik oka az intézményben meglévő belső feszültség. Láttuk azt is, hogy a családdal, házassággal kapcsolatban lévő úgynevezett hagyományos normák nem, vagy nem mindenben felelnek meg korunk értékeivel, körülményeivel. Azonban a kérdést úgy is fel kell tenni, hogy hosszú távon a mai értékek célravezetők, hasznosak lesznek-e? Kiknek az érdekeit szolgálják korunk értékei? Megfogalmazhatjuk a kérdést úgy is, hogy ki az értékesebb? Az egyén, a szülő, a gyermek, illetve az ezekből álló kisebb és

nagyobb közösségek? Az előttünk álló feladat tehát kettős, de sorrendjében meghatározott: előbb valamelyes mérvű értékkonszenzust kell kialakítanunk, majd az annak megfelelő normák kialakítását kell elvégeznünk.

Az értékkonszenzus kialakításában a szociológus már nemcsak mint szociológus vesz részt, hanem személyes értékeiért felelősséget vállaló egyénként is. Csakhogy – főleg szociológusként – ehhez ismernie kell mások véleményét, értékeit is...